

С. ФИДАНОВА

НЕКОИ ФОРМИ НА ОТПОР ПРОТИВ ОКУПАТОРОТ ВО ПРИЛЕПСКО ВО 1941 ГОДИНА

Покрај оружениот отпор против окупаторот, кој со време прерасна во општонародно востание во Југославија, во борбата на југословенските народи против окупаторот видно место заземаат и други форми на отпор: штрајкови, демонстрации, протести, бојкоти, масовно растурање прогласи и други видови пропаганден материјал, саботажи, диверзии и др. Ваков вид отпор се среќава во сите краишта на Југославија и е карактеристичен за првата година од народноослободителната војна, во времето на воените и политичките подготовки за оружено востание, што се вршеа под раководство на КПЈ, макар што тој како таков е присутен за сето време на НОВ и народната револуција.

Но, овој вид отпор има посебно значење за оние краишта во Југославија во кои народот, во услови на стара Југославија, беше национално угнетуван. Така, под влијанието на пропагандата на окупаторот, кој некаде настапи и како ослободител, кај дел од народот се создаде мислење дека окупаторската власт е помало зло одошто претходната на владеачката големосрпска буржоазија. Во некои краишта на Југославија, пак поради специфичните услови на окупацијата, како што е случајот со Словенија, италијанскиот окупатор во своето однесување спрема словенечкиот народ се покажа полиберален наспроти драстичните мерки на германскиот окупатор во Северна Словенија, кој наеднаш започна да ги исселува Словенците, со цел да изврши побрза денационализација и асимилација на словенечкиот народ. Поради тоа се создаде погрешна претстава за италијанскиот окупатор, па затоа требаше да се разобличи.¹⁾

Оваа состојба, која беше карактеристична за другите краишта на Југославија, е присутна и во Македонија. Територијата на македонскиот народ, како и другите делови на Југославија, беше раздробена меѓу два окупатора. И овде окупаторот, користејќи се со положбата на македонскиот народ и

¹⁾ Metod Mikuž, Pregled razvoja NOV u Sloveniji, I, Bgd, 1950; str. 52—56, 147—148, 116—120; France Škerl, Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji, Bgd, 1956, str. 26—30, 54—68.

албанската народност во времето на стара Југославија, поради нивното национално угнетување и негирање на македонската индивидуалност, при окупирањето на Македонија настапи со демагошката парола дека е „ослободител“, и тоа бугарскиот окупатор, како „ослободител“ на македонскиот народ во окупираниот дел на Македонија од него, а италијанскиот како ослободител на албанската народност во делот на Македонија што тој го окупира.

Во таа смисла особено голема пропаганда разви бугарскиот окупатор, кој за таа цел беше се користил со разни средства и форми. Притоа посебно ја фалсифицираше историјата на македонскиот народ, прикажувајќи ги ослободителните борби што тој во минатото ги водеше против османлиското ропство а за своја државност, како да тие божем се воделе и за припојување на Македонија кон бугарската држава. Во водењето на таа пропаганда бугарскиот окупатор се потпре и на една група македонски граѓански политичари, мнозинството од нив членови на бившата Младинска ВМРО (ММТРО), и тесен слој на македонската буржоазија која потекнуваше од македонски семејства што во минатото биле под влијание на егзархистичката пропаганда или се школуваа во егзархистичките училишта. Последнава — потискувана од големосрпската буржоазија на економски план — со окупацијата на Македонија сакаше што побргу да се дограби за економските позиции. За тоа таа, кога НОД се разви и прошири, безрезервно се стави во служба на бугарскиот окупатор, а во борба против НОД во Македонија кое беше раководено од КПЈ. Она што бугарскиот окупатор го праваше во однос на македонскиот народ во окупираниот дел на Македонија од него, италијанскиот окупатор, со воведувањето на квислингската цивилна албанска власт во западниот дел на Македонија, пред албанската народност, исто така, се прикажа како негов „ослободител“.

Под влијание на демагошкиот настап на бугарскиот окупатор и неговите измеќари во Македонија, кај определен број Македонци поради нивната дотогашна национална обесправеност во прво време имаше мислење дека во услови на бугарската окупаторска власт ќе ја добијат својата национална слобода.

Ова што важеше за цела Македонија под бугарска окупација, се однесува и за градот Прилеп, во којшто национално-ослободителното движење на македонскиот народ најмногу се рашири, а во годините спроти војната бележеше видни успеси. Така и гореодбележаната појава, која во текот на војната и по капитулацијата и окупацијата на стара Југославија, не остана незабележана од страна на Комунистичката партија на Југославија во градот, која во годините спроти војната израсна во силен политички фактор. Придржувајќи се кон линијата на КПЈ за одбрана на независноста на земјата, во услови кога опасноста од фашизмот се приближуваше до границите на Југославија,

а напоредно со тоа растеа апетитите на соседните профашистички држави за задоволување на своите империјалистички претензии, во случајот и во Македонија, носејќи му на македонскиот народ уште поцрно ропство, КПЈ во градот навреме укажуваше на оваа опасност и му предочуваше на народот дека великобугарската фашистичка власт не само што претставува замена на великосрпското хегемонистичко владеење, туку дека тие му носат уште потешко и поцрно ропство, зашто беа во служба на најцрната реакција — фашизмот, непријател на слободата на човекот и прогресивното во човештвото.

Затоа, месното партиско раководство во Прилеп, во духот на веќе усвоената линија на КПЈ, не чекајќи директиви од Покраинскиот комитет на КПЈ за Македонија, веднаш реагира на настаните од 6 април, по фашистичкиот напад на Југославија, со цел да ги ориентира комунистите во нивната активност во новонастанатата ситуација. На 7 спроти 8 април 1941 година, во услови кога југословенската војска се распаѓаше, а старата југословенска власт во градот се растури, непосредно пред влегувањето на германските трупи во градот, одржан е состанок на Месниот комитет на КПЈ на кој, во духот на линијата за одбрана на земјата, е заземен решителен став по однос на фашистичката окупација и во врска со тоа беа набележани најнеопходните задачи пред комунистите за нивното дејствување во новоостварената ситуација за да се организира отпор против окупаторот. Со оглед на веќе постојното присуство на одбележаните илузии за евентуалното ослободување што наводно ќе се добие со промена на власта, покрај другото, пред комунистите од Прилеп и околицата е поставена и задачата да развијат пропагандно-политичка активност сред народот, за на масите да им објаснат дека бугарскиот окупатор, кој е сојузник на фашистичка Германија, на македонскиот народ не му носи ослободување, дека тој како и другите југословенски народи е окупиран и излез за неговата национална и социјална слобода е заедничката борба со сите југословенски народи.

За подобро да го илустрираме тоа што било заклучено на состанокот на Месниот комитет на КПЈ, ќе се послужиме со сеќавањата на Вера Ацева, тогашен секретар на комитетот, во кои се вели:

„По првата точка беше заземено сосема јасно становиште дека е тоа фашистичка окупаторска власт и оти комунистите треба активно да дејствуваат кај масите за создавање отпор и борба против окупаторот. Но, со оглед на илузите кај извесен слој граѓани спрема бугарскиот окупатор, стана збор за тоа дека треба постапно да се раскринкува „ослободителната мисија на Бугарите“, за да се разбијат тие илузии. Се заклучи да се настапи от-

прилика во оваа смисла: „Ни користи од великосрбите нити берикет од Бугарите“. Имено, се работеше за тактичко настапување и постепеност во убедувањето на масите, за да се отргнат тие и да се ослободат од илүзиите за Бугарите како „ослободители“ за да согледаат дека тој окупатор е уште полош и потежок од великосрпскиот режим, дека Бугарите им се слуги на Германците, дека и тие се фашисти итн“.)

Овој заклучок од состанокот на Месниот комитет за разобличување на „ослободителната“ улога на бугарскиот окупатор, на комунистите од Прилеп им послужи како политичка ориентација и во наредните месеци по окупацијата за развивање на својата активност во таа смисла, со оглед на тоа што бугарскиот окупатор со поткрепа на колаборационистичките елементи од редовите на македонскиот народ во првите месеци по окупацијата водеше многу смислена и организирана пропаганда за да ја истакне својата „ослободителна мисија“, без поголеми потреси да изврши анексија на Македонија и да ги обезбеди своите позиции во неа.

Извршувајќи ја својата задача, комунистите развија усна политичка пропагандна активност среде масите, но истовремено организираа и акции, кои имаа цел да го заострат односот на македонскиот народ спрема окупаторот за да се демаскира пред македонскиот народ, посебно да се разобличи неговата „ослободителна улога“, кои имаа карактер на отпор против окупаторот.

Меѓу првите акции од таков вид беше акцијата што комунистите и приврзаниците на народноослободителното движење во Прилеп ја поведоа за преземање на управата на читалиштето „Надежда“, кое, според плановите на бугарскиот окупатор, требаше да се формира во градот со денационализаторски и асимилаторски цели.

Имено, бугарскиот окупатор, кој по окупацијата на Македонија имаше намера да изврши и формално присоединување на Македонија кон Бугарија, зашто фактички тоа беше сторено со воспоставувањето на власта во Македонија, која беше адекватна на организацијата на државната власт во Бугарија, започна со систематска работа, за да може што поскоро да се изврши национална интеграција на подрачјето на Македонија со Бугарија. Во таа насока, уште во мај 1941 година, беа издадени првите упатства до околинските управители во Македонија за улогата на бугарските службеници во „новоослободените земји“, кои како претставници на државната власт требаше да го подигнат нејзиниот авторитет, но истовре-

2) Vera Aceva, „Prilepska partiska organizacija u periodu priprema i otpočinjanja oružane borbe“, Zbornik: Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. I, 1963, str. 409.

мено и да ги „спечалат“ срцата на „новоослободените“.³⁾ Проширувајќи ја својата сувереност на припоениот дел на Македонија, окупаторот во едни други издадени упатства бараше што поскоро во „новоослободените земји“ да се формираат истите организации што постојат и во Бугарија, како читалишта, пејачки друштва, спортски организации, женски друштва, организации на различни професии, национални организации и слично, во кои да се организираат младината и граѓаните од „новоослободените земји“, со цел да се создаде „единство и единствен дух, подигање на бугарската свест, закрепнување на вербата во бугарската нација и државата“.⁴⁾ На крајот од упатствата се апелираше до околските управители и до кметовите заедно со државните службеници формирањето на овие друштва да го примат како првостепена своја задача.⁵⁾

Во исто време, кога беа издадени упатствата за формирање на споменатите организации, во Македонија се чувствуваше поголема раздвиженост на колаборационистичките елементи околу групата Чкатров — Ѓузелов, која разви иницијатива за формирање читалишта во некои градови во Македонија: Струмица, Гевгелија, Битола, Прилеп, Скопје и др.⁶⁾ Тоа говори дека окупаторот при реализирањето на своите планови во Македонија имаше полна поткрепа од колаборационистичките елементи од редовите на македонскиот народ, пред сè на тие од групата Чкатров — Ѓузелов.

Во рамките на оваа заемна дејност на окупаторот и колаборационистичките елементи, и во градот Прилеп се вршеа подготовки да се формира читалиште, поточно да се обнови работата на некогашното читалиште „Надежда“, основано пред сто години, во времето на егзархистичката пропаганда, што значи да се обнови работата на големобугарската пропаганда во Македонија со исти средства во нови услови, само на македонскиот народ да му се всади сознанието дека е припадник на бугарската народност, односно дека се Бугари. Формирањето на читалиштето од страна на окупаторската управа е закажано за 9 јуни 1941 година и во врска со тоа се вршени подготовки, за која цел однапред е подготвена листа со кандидати за управата на читалиштето.

Согледувајќи ги намерите на окупаторот и колаборационистичките елементи, Месното партиско раководство се реши за акција, да ја преземе управата на читалиштето, со тоа што

³⁾ Архив на ВИИ (АВИИ), Скопската обласна дирекција до началниците на обласните служби, околските управители и кметовите на градските и селските општини во Областа, од 31 мај 1941, № 165.

⁴⁾ АВИИ, Скопската обласна дирекција до околските управители и градските кметови во Областа, од 21 јуни 1941, № 401.

⁵⁾ Исто.

⁶⁾ АВИИ, Обласната полициска управа во Битола, 28 јуни 1941, № 530.

ќе предложи листа во која за членови на управата да бидат избрани, покрај неколку комунисти, и други чесни Македонци — приврзаници на народноослободителното движење, додека наместо намерата на окупаторската управа на читалиштето да му се даде име „Надежда“, на собранието да се предложи читалиштето да го носи името на познатиот револуционер, еден од основачите на ТМОРО — Гоце Делчев. Месното партиско раководство ова нешто го имаше разгледано на еден од своите состаноци, за која цел имаше и подготвено план за дејство.

Според сеќавањата на Вера Ацева, подготовките за оваа акција и текот на нејзиното изведување се одвивале на следниов начин:

„... Во тоа време окупаторот формираше читалишта на територијата на цела Македонија. Месниот комитет дискутираше... и реши во управата на читалиштето да не бидат комунисти, туку други симпатизери и родољуби, над кои Партијата може да врши влијание. Се сеќавам дека за претседател предвидовме еден адвокат од Прилеп, инаку чесен човек, а за членови во управата некои други. На самото собрание, кое се одржуваше во недела во кино-салата, покрај другите граѓани, беше присутен и одреден број симпатизери и еден помал број членови на Партијата, како и тројца членови на Месниот комитет, чие присуство ние го имавме организирано. На собранието, покрај другото, се разви дискусија за името на читалиштето. Претставниците на бугарската власт предложија да се нарече со некое бугарско име, говорејќи дека пред сто години во Прилеп постоело бугарско читалиште и слично. Тогаш стана Борко Талевски, член на Месниот комитет, и предложи читалиштето да го носи името на Гоце Делчев, со оглед на тоа дека е тој борец за слободна Македонија. Граѓаните со аплауз го прифатија овој предлог. Потоа, кога за составот на управата беа предложени некои бугарофилски елементи од градот, покрај некои бугарски службеници — дојдени од Бугарија, настана голема мешаница. Никој не сакаше да го прифати нивниот предлог. Тогаш еден симпатизер на Партијата предложи некои членови на Партијата и двајца членови на Месниот комитет. Сите со аплауз се прифатени. Бугарскиот окупатор просто наметна неколку свои луѓе во управата...“⁷⁾

Искажувањата на Вера Ацева наполно се поклопуваат со извештајот на Обласната полициска управа во Битола од 28 јуни 1941 година, испратен до директорот на полицијата во Софија, во кој се вели:

⁷⁾ Vera Aseva, n. st., str. 413; за истото и во кн. „Прилеп и Прилепско низ историјата“, Прилеп, 1972, стр. 152—154.

„На собранието за обновување на читалиштето „Надежда“, кое се одржа на 9 о. м. во 10 часот изутрината во салата на кино „Балкан“ во гр. Прилеп, поактивните комунистички елементи спроведоа една организирана акција, со цел да го преземат раководството на читалиштето. Така, откако претседателот на собранието предложи една претходно изготвена листа во која влегуваа лица од различни средини и подобри граѓани, со молчење на присутните таа не беше примена од собранието. Сфаќајќи го тоа, претседателот на собранието предложи да бидат посочени и други лица, кои со готовност би се зафатиле да работат, со кои би се дополнително составот на раководството. Тој предлог на претседавачот беше даден со желба да му се помогне на читалиштето, но неочекувано од никого, беше искористено од комунистите, кои, како на даден знак, од различни страни започнаа да предлагаат свои приврзаници за членови на раководството. Притоа, спомнувањето, на имињата беше пречекувано со бурни ракоплескања. Прв беше предложен Љубен Лапе, гимназиски професор по историја, осведочен комунист, кој во минатото бил духовен раководител на работничката организација „Абрашевиќ“, потоа беа предложени и лицата: Никола Попоски, Вера Ацева, Трајко Бошковски и Рампо Левков, адвокат, сите осведочени и активни комунисти во минатото, Методија Антонов — Ченто, по занимање крчмар, во минатото бил познат како автономист, мошне борбена натура и земаал учество во македонските борби, кои често ги водел заедно со комунистите, поради кое бил обележан од српската полиција како комунист, сега дава изглед дека е приопштен кон бугарската држава, но сè уште не може наполно да му се верува и Сотир Сугарев, кој не е со сосема определен политички поглед на светот, но во секој случај е со прогресивни разбирања.

По изборот на раководството, осведочениот и активен комунистички функционер Борислав Петров Талевски, студент по медицина, даде предлог да биде изменето името на читалиштето од „Надежда“ во „Гоце Делчев“ и тој негов предлог беше прифатен со бурни ракоплескања, меѓутоа, претседавачот вешто го отфрли.

Следниот ден, избраното раководство се конституирало. Таму избраните комунистички приврзаници проявиле голема дрскост, настојувајќи одговорните места да бидат заземени од нив, бидејќи тие биле избрани од собранието со апсолутно мнозинство. Тоа предизвикало големи расправи и стана причина да се замешаат господинов полковник Маринов и господин Стамов, кои биле

присутни. Се дошло до компромисно решение, при кое се конституираше како што следува:

1. Претседател Методија Антонов — Ченто,
2. п. претседател Методи Најчев, адвокат,
3. I секретар: Љубен Лапе, професор — комунист,
4. II секретар: Благоја Стојанов,
5. касиер: Георги Тронцев,
6. I библиотекар Никола Попов — комунист,
7. II библиотекар Сотир Сугарев, предложен од комунистите,
8. домаќин Димитар Стојанов — непроучен,

членови:

9. свештеник Георги Дамев
10. Д-р Методи Трапчанов
11. Харалампи Ачев
12. Нада Зографова
13. Панче Н. Здравев
14. Харалампи Перов

Контролна комисија:

15. Рампо Левков, комунист
16. Вера Ацева, комунистка
17. Д-р Никола Х. Здравев
18. Петар Спасов.⁸⁾

Од сеќавањата на Вера Ацева и полицискиот извештај се гледа дека во текот на формирањето на читалиштето дошло до судир со бугарските окупаторски власти, од кое беше изненаден и самиот бугарски окупатор.

Тоа беше прва поголема организирана акција и судир со окупаторската управа во Прилеп, која имаше форма на отпор. Успехот беше навистина забележителен од оваа акција, зашто со неа на окупаторот му беше ставено до знаење дека не е прифатен од народот. Од друга страна, тоа уште повеќе ги зби редовите на народноослободителното движење во Прилеп.

Слична акција е спроведена при формирањето на спортското друштво „Гоце Делчев“, кое наспроти обидот од страна на функционерите на веќе формираното друштво „Македонија“, со помош на окупаторот да го запрат неговото формирање се основа и започна да функционира. Ова спортско друштво, поради својата разновидна активност, пред сè преку организираниот кватерно-забавен живот, преку добро осмислената програма, набргу стана најпогодно место за собирање на младина на платформата за борба против окупаторот. Неговиот прилонос особено беше голем во извршувањето на задачите на

⁸⁾ (АВИИ), Обласната полициска управа во Битола, 28 јуни 1941, № 530.

организацијата на Народна помош, бидејќи поголемиот дел од средствата на друштвото беа одделувани за нејзините потреби.⁹⁾

Во разобличувањето на окупаторот, кое истовремено имаше и карактер на отпор против окупаторот, голема улога одигра и масовното растурање прогласи среде населението во градот и околицата. Таков еден проглас за првпат во услови на окупацијата масовно е растурен вечерта на 11 спроти 12 јули, по повод германскиот напад на СССР.¹⁰⁾ Подоцна, исто така, масовно е растурен и прогласот издаден од Покраинскиот комитет на КПЈ за Македонија по повод на Илинден.¹¹⁾ По формирањето своја месна партиска техника, масовно растурање прогласи е вршено секој петок навечер, спроти пазарниот ден, кој редовно, секоја сабота, се одржуваше во Прилеп.¹²⁾

Своевидна форма на отпор претставува и протестот од граѓаните на Прилеп во врска со затворањето на затечените српски службеници и нивните фамилии, барајќи од окупаторската управа да ги пушти од затворот и да им дозволи исселување од градот. Во таа смисла големо значење имаше и акцијата за прифаќање на Србите — колонисти и сместувањето на нивниот имот по македонските домови, кои беа под удар на окупаторската власт и со полициска наредба им беше наложено во најкучо време да се исселат од Македонија.¹³⁾

Во рамките на овој вид отпор против окупаторот спаѓаат и подготовките за изведување диверзии на објектите што му служеа на окупаторот. За оваа цел беа формирани и диверзантски групи. Во почетокот на септември 1941 година една таква група доби задача да изврши диверзија на железничката пруга Прилеп — Велес, односно на Богомилскиот тунел. Меѓутоа, оваа група пред да ја изведе задачата, се судри со група бугарски војници кои го чуваа тунелот. Дојде до престрелка меѓу нив и притоа беше убиен еден окупаторски војник. Овој прв оружен судир на територијата на Прилепско имаше силен одглас во градот, па може да се смета како предвесник на востанието од 11 октомври.¹⁴⁾

Сиве овие акции, кои имаат карактер на форма на отпор против окупаторот, иако навидум малубројни, имаа голем успех, бидејќи преку заострувањето на односот со окупаторот тие придонесоа да се разобличи бугарскиот окупатор во очите

⁹⁾ „Прилеп и Прилепско...“, стр. 154—155.

¹⁰⁾ Vera Aceva, н. ст., стр. 419; „Прилеп и Прилепско...“, стр. 166—167.

¹¹⁾ „Прилеп и Прилепско...“, стр. 169.

¹²⁾ Vera Aceva, н. ст., стр. 415—416.

¹³⁾ „Прилеп и Прилепско...“, стр. 151.

¹⁴⁾ Vera Aceva, н. ст., стр. 421; Krste Crvenkovski, „11 oktobar 1941. u Prilepu“, Zbornik: „Cetrdeset godina“, knj. 5, str. 276; „Прилеп и Прилепско...“, стр. 173.

на масите како „ослободител“, а неговата мисија во Македонија како „ослободителна“. Нивниот резултат беше многу очигледен за што зборува спроведениот бојкот од страна на народот со неизлегувањето на илинденската прослава што ја организира окупаторот за свои денационализаторски цели. Тоа ќе биде причина Месниот комитет да донесе одлука предвидените демонстрации за тој ден да не се одржат, бидејќи масите не ја прифатија оваа бугарска прослава.¹⁵⁾

Напоредно со тоа растеше борбената свест кај народот, а Народноослободителното движење сè повеќе јакнеше и стануваше помасовно.

Окупаторот, кој отпрвин работеше прикриено и одбегнуваше секаков судир со народот, не сакајќи да ги заострува односите со народот, набргу започна да ги затвора членовите на КПЈ, нивните симпатизери и приврзаниците на народноослободителното движење во градот. Барајќи тајни соработници во редовите на македонскиот народ и настојуваше да ги уфрли во народноослободителното движење и во партиската организација, со цел да предизвика провала, а потоа и нивни разгром. Сите тие мерки на окупаторот, заедно со методите на денационализација, како и мерките за мобилизација на нови регрути, создадоа уште поголемо незадоволство кај народот.

Набргу ваквиот вид отпор прерасна во нов квалитет — оружено востание, кое започна на 11 октомври во Прилеп, со влегувањето на партизанскиот одред во градот и неговиот оружен напад на поважните окупаторски објекти — полициската станица, телефонско-телеграфските линии и затворот. Со тоа македонскиот народ не само од Прилеп, туку и од цела Македонија, на окупаторот му ја навести оружената борба, која постепено ќе прерасне во општонародно востание на целиот македонски народ.

¹⁵⁾ Vera Aceva, и. ст., стр. 419—420; „Прилеп и Прилепско...“, стр. 168—170.